

THE LIVING AND WORKING CONDITIONS OF SLOBOZHAN POTTER IN THE SECOND HALF OF THE 19TH - AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

УМОВИ ЖИТТЯ ТА ПРАЦІ СЛОБОЖАНСЬКИХ ГОНЧАРІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Trubchaninov M.A./Трубчанінов М.А.

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди,
Алчевських 29, 61002

Kharkiv National Pedagogical University. H.S. Skovoroda,
Alchevskiyh str.29, 61002,

Анотація Вивчення гончарства, особливо на нинішньому етапі відродження української національної культури постає актуальним завданням вітчизняної історичної науки. Нестримна інтернаціоналізація традиційно-побутової культури в Україні, скорочення чисельності осередків традиційних промислів і ремесел, експансія китчевих виробів, які значною мірою заперечують художньо-естетичні, формотворчі й образотворчі досягнення української культури, актуалізують проблему фундаментального дослідження історичних витоків гончарства як одного з найбільш знакових сегментів традиційної культури. В роботі розглядається дослідження гончарства Слобожанщини другої половини XIX - першої половини XX століття в контексті повсякденного життя звичайного гончара, аналіз локальних особливостей промислу, визначення його місця й ролі в системі традиційно-побутової культури історико-етнографічного району України.

Ключові слова: гончар, ремесло, промисел.

Abstract. The study of pottery, especially at the current stage of the revival of Ukrainian national culture, is an urgent task of national historical science. The unstoppable internationalization of traditional household culture in Ukraine, the reduction in the number of centers of traditional trades and crafts, the expansion of kitsch products, which to a large extent negate the artistic-aesthetic, form-creating and visual achievements of Ukrainian culture, actualize the problem of fundamental research into the historical origins of pottery as one of the most significant segments of traditional cultures. The work examines the study of pottery in the Slobozhan region of the second half of the 19th - the first half of the 20th century in the context of the everyday life of an ordinary potter, the analysis of local features of the craft, the determination of its place and role in the system of traditional household culture of the historical and ethnographic region of Ukraine.

Key words potter, craft, craft.

Вступ.

Картина розвитку гончарства на Слобожанщині буде неповною, якщо не розглянути питання, що характеризують побут, умови життя і праці кустарів, адже це - важливі компоненти традиційно-побутової культури всього українського народу.

Основний текст.

Слобожанські гончарі в другій половині XIX - першій половині XX століття жили переважно у сільській місцевості, тому їхнє життя було тісно пов'язане з життєдіяльністю усієї селянської спільноти і підпорядковувалося загальним принципам організації родинно-побутової культури.

Садиба слобожанського гончаря майже нічим не відрізнялася від традиційних садиб селян у тій чи іншій місцевості. Про те, що тут мешкав

гончар, свідчили лише наявність купи глини на подвір'ї та горна для випалювання посуду. Уся накопана глина зберігалася в спеціально відведеному місці на подвір'ї під відкритим небом, а в окремих осередках Слобожанщини її обгороджували дошками чи плетеним з лози тином (м.Охтирка, села Гороховатка, Гаврилівка, Євсуг). Це залежало від місцевих звичаїв та розмірів дворищ гончарських сімей, які намагалися використовувати якнайраціональніше, чим більше було дворище, тим вільніше можна було використовувати його площу.

Печі для випалювання посуду слобожанські гончарі, прагнули будувати якомога далі від хати, що диктувалося вимогами протипожежної безпеки [1, с.156]. У кожного заможного майстра було власне горно, яке іноді дехто здавав в оренду іншим гончарям-односельцям (с.Євсуг, Нова Водолага, Пискунівка); бідніші будували спільні "общі" печі для випалювання, користуючись ними по черзі (села Євсуг, Нова Водолага, Брусівка, Пискунівка). Окрім горна та господарських будівель, гончарі, принаймні в останню чверть XIX століття, не мали для роботи окремих приміщень. Проте деякі з них, найімовірніше, більш економічно спроможні, ще й у другій половині XIX ст. будували спеціальні майстерні, де гончарювали, висушували й зберігали готовий посуд. Часто така майстерня прибудовувалася до горна. Маючи небагато етнографічних описів інтер'єрів робочого приміщення слобожанського гончаря, вважаю за необхідне навести один із них, що датується 1880 роком. Ось, як виглядала, розміщена окремо від житла, гончарня Федора Лихацького - одного із кустарів с.Гороховатка Куп'янського повіту: "В особливій будівлі, окремо і на деякій відстані від житла гончаря із сім'єю, на схилі пагорба, розміщується горн з пригреблицею, сіни і простора робоча кімната. Вхідні двері зі сходу ведуть у пригреблицю, прямо - горн, направо - невеликі сіни (з одним вікном), звідси двері в робочу кімнату з трьома вікнами, розміщеними на північ. Уздовж стіни з вікнами, в робочій кімнаті непорушна лава, до якої прикріплено два круги. Піч для перепалювання свинцю розміщена зліва біля стіни, суміжної з горном. Біля стіни справа, біля вікна, знаходяться жорна для перетирання глету, піску та речовин, які використовуються для фарбування посуду. У цю ж кімнату виходить і отвір горна, через який у нього вкладається посуд для випалювання. Сіни служать також і для висушування посуду, і для тимчасового складання випаленого. Окремо від цієї будівлі стоїть "катражка" для зберігання готових виробів." [2, с.40]. писана будівля була наполовину вкопана в землю, що, за словами самого власника, запобігало підвищеній вологості приміщення. Щоправда, Федір Лихацький був на той час найзаможнішим гончарем Куп'янського повіту, отже подібну гончарню міг собі дозволити не кожен. Переважна більшість кустарів-гончарів займалася своїм ремеслом, харчувалися і спали в одному і тому ж приміщенні. Так жили і працювали найбільш бідні із слобожанських гончарів.

На відміну від бідняків, хати гончарів-середняків на Слобожанщині мали 2-3 кімнати, в одній із яких влаштовувалася майстерня. Окрему кімнату для роботи, навіть наприкінці XIX ст., мала й переважна більшість боромлянських гончарів [4, с.44-47].

Помешкання гончарів від звичайної сільської хати відрізнялися наявністю в інтер'єрі гончарного круга, полиць для висушування виробів, жорен для перемелювання піску і поливи та купи глини. Звичайним супутником домашнього гончарного виробництва була постійна вологість, яка особливо дошкуляла гончарській родині взимку. Адже в цей період року всі основні роботи, пов'язані з гончарством, відбувалися в помешканні [5, с.162].

Умови життя гончарів були надзвичайно тяжкими. Бруд від зберігання та обробки глини, постійна вологість, задуха, вкриті паром стіни та стеля викликали значне зниження температури, особливо в морозні дні, спека від груби й одночасно холод від вікон взимку були визначальними ознаками побуту пересічного слобожанського гончаря XIX - початку XX ст. Загалом, гончарна справа як у кустарному, так і в невеликому заводському промислі, де були відсутні механічні двигуни та якісне обладнання, відносилася до числа несприятливих для робітників у плані гігієни. Волога глина - джерело бруду та підвищеної вологості в приміщеннях, довготривала обробка сировини руками та ногами, власне гончарювання, постійна робота біля розпечених горнів не тільки втомлювали майстра, а й згубно впливали на його здоров'я. Особливо це стосувалося робіт, пов'язаних зі свинцем. Не дивно, що середня тривалість життя гончаря у другій половині XIX ст. не перевищувала 37-38 років [6, с.316]. Постійна вологість суттєво впливала не тільки на санітарний стан помешкання, а й на тривалість служби самої будівлі, яка руйнувалася значно швидше за звичайну сільську хату. За словами гончарів, вона стояла не більше 20-25 років [7, с.55-56]. У 1881 році О.Твердохлібов, обстежуючи стан гончарного промислу Охтирського повіту, писав про те, що з якої б породи дерева не будували хати охтирські гончарі, більше 12-15 років без ремонту вони не служили. Взимку в розпал роботи повітря було настільки просякнуте сирістю й задушливе, що не звиклій до таких умов людині було важко довгий час знаходитися в приміщенні, де сім'я гончаря перебувала постійно.

Дослідник кустарних промислів Куп'янського повіту Лев Соколовський зауважував, що перетворення хати на майстерню для формування та висушування виробів справляло сумне враження. "В хаті - вологість і мокрота. Жодна річ не має свого місця. Лави, піч, стіл, підлога, - все зайняте сирим посудом. І серед цього безладу живе, дихає сирістю (і свинцевими випарами, якщо перепалюється свинець для поливи), спить, де і як прийдеться, сім'я гончаря з малими дітьми." [8, с.40]. Тимчасовий відпочинок і відносний порядок наставав у хаті тільки в ті дні, коли готовий посуд потрапляв у горно для випалювання.

За таких житлових умов відсоток смертності в сім'ях гончарів, за словами дослідників, особливо у другій половині XIX на початку XX ст., перевищував звичайну норму, адже лихоманка та простуда були їх частими гостями [4, с.20]. На жаль, не вдалося виявити якихось документально зафіксованих фактів, наскільки показники смертності в сім'ях слобожанських гончарів перевищували загальні показники смертності інших верств населення району. Дослідження професійної шкідливості гончарного виробництва, які проводилися в 1920-х роках Полтавською санітарною організацією на

Полтавщині, до речі, за підтримки Харківського санітарного бактеріологічного інституту [9, с.116], на території Слобожанщини не проводилися. Згідно з цими дослідженнями слобожанські гончарі мали численні хронічні захворювання - скаржилися на головні болі, затікання ніг, оніміння пучок пальців на руках; більшість з них мали блідий колір обличчя, зігнуту спину та запалі груди. Від сидячої роботи вони страждали на болі у попереку, затікання нижніх кінцівок, геморой, задушливий кашель, мали нездоровий стан шкіри рук [4, с.20]. На подібні відхилення у здоров'ї гончарів вказував і лікар-невропатолог М.І.Мордхелевич, який проводив обстеження стану здоров'я гончарів с.Опішня на Полтавщині [10, с.91]. Земський діяч В.Хижняков у 1891 році в спеціальній доповіді Чернігівському губернському земському зібранню також наголошував, звертаючи увагу на тяжкі умови життя гончарів, що існує навіть професійна хвороба - так звані "гончарські сухоти" [11, с.11; 12,с.121; 13, с.38]. На противагу цим висновкам, дослідник гончарного промислу Полтавської губернії І.А.Зарецький, який спеціально цікавився впливом побутових умов та специфіки ремесла на здоров'я гончарів і проводив опитування серед гончарів наприкінці ХІХ ст., зауважував, що місцеві майстри не мали "якихось особливих хвороб", проте все ж акцентував увагу на тому, що ті з них, хто постійно працював з поливою, мали більш хворобливий зовнішній вигляд: відзначалися більшою худорлявістю та жовтизною обличчя . Тому постійне перемерзання ніг призводило до частих застуд. Варто зазначити, що все ж у висновках дослідників щодо стану здоров'я гончарів є й спільне - найбільше шкодила здоров'ю гончарів переробка свинцю [14, с.58]. Адже, перепалюючи свинець та глазуруючи посуд, гончарі постійно вдихали випар та пил окису свинцю, тому багато хто з них та членів їхніх сімей потерпали від хвороб легенів. Вони говорили: "Ми, гончарі, працюємо багато, працюємо важко, живемо мало й усі хворі." [15, с.55].

У другій чверті ХХ століття, коли за радянських часів у країні широко розгорнулася боротьба з кустарщиною як формою малого приватного бізнесу, та з часу утворення гончарних артілей місцева влада також не намагалася допомогти кустарям хоча б порадою, а просто забороняла використання окислів свинцю для глазурування посуду, не пропонуючи натомість нічого взамін. Зафіксовано випадки, коли фінагенти приходили чи до гончарів додому, чи в артіль, де вони працювали, і псували глазуруваний, готовий до випалювання посуд[16, Арк.23]. Згодом гончарі зрозуміли, що робота з поливою шкодить здоров'ю, тому й намагалися виносити свою роботу за межі житлового приміщення.

Завершуючи огляд побутових обставин життя гончарів, спробуємо за наявними джерелами визначити риси характеру і соціальну психологію слобожанських майстрів гончарної справи. Перш за все, їм були притаманні загально регіональні риси характеру. Як зазначав Д.Багалій, "слобожани були прихильні до церкви, у відносинах до начальства слухняні, коли з ними поводитися ласкаво, а як строго - то хоч і підкорялися, однак з обуренням. Розбишачтва бували, але рідко з душогубством. У крадіжках та злодіяствах були помічені найчастіше не корінні жителі, а захожі люди. Пили не багато, а

лише для того, щоб підтримати компанію та бесіду. ...У природі слобожанина була м'якість мирного селянина." [17, с.170]. Адже, як писав О.Твердохлібов, "домашня обстановка, одяг, звички, - ніщо не відрізняє сучасного гончаря від іншого робочого сірого люду"[4, с.49]. У другій половині ХІХ - на початку ХХ століття слобожанські гончарі, як і переважна більшість інших селян, були малограмотними. Їхні діти росли неосвіченими, бо вдома постійно знаходилася для них робота. Наприклад, маємо дані за 1881 рік про те, що охтирські гончарі хоча й віддавали дітей до школи, то тільки з розрахунком на пільги, пов'язані з відбуванням військової повинності[4, с.38]. Іншому гончарному осередку с.Боромля у 1881 році зроблено такий запис, що характеризує тип місцевих гончарів: "сучасний боромлянський гончар - бідненький, у більшості принижений мужичок, мало або й зовсім безграмотний. Ні ростом він не взяв, ні зовнішністю не виглядає"[18, с.17]. М.Сумцов, який в 1902 році провів кілька етнографічних розвідок в Охтирському повіті, писав, що "із зовнішнього боку боромляни ні зростом, ні красою не відзначаються (сіроокі, некрасиві), особливо погано виглядає молоде жіноче населення"[18, с.38] проте, описуючи портрет одного із гончарів с.Межиріч Лебединського повіту Федота Падалки, він же зауважив: "Йому приблизно 50 років, хворобливий..., його досвід може пригодиться, він з іскрою і художнім смаком. З любов'ю відноситься до справи. Він з охотою давав пояснення і відрізнявся цим від інших, які говорять про своє ремесло мляво і похмуро". Подібних етнографічних описів збереглося небагато, тому вони мають надзвичайну цінність.

Заняття гончарством все ж накладало відбиток як на зовнішній вигляд, так і на внутрішні якості характеру майстра, що вирізняло його з-поміж іншого населення того чи іншого гончарного осередку. Результати керамологічних експедицій, архівні та літературні джерела дають підстави стверджувати, що загалом гончарі Слобожанщини користувалися повагою серед земляків. Одиначні випадки неприйняття їх у середовищі односельців стосувалися скоріше не відношення до гончарства та до гончаря, як носія ремесла в цілому, а певних особистих стосунків між гончарями-кустарями та іншими верствами населення.

Висновки

Враховуючи той факт, що гончарі жили не на окремій території, а були складовою частиною певної селянської спільноти, можна стверджувати, що їм були властиві ті ж загальні риси характеру та ознаки традиційно-побутової культури, що й даній спільноті.

Слід також зазначити, що кустарні промисли, у тому числі й гончарство, на Слобожанщині ніколи не отримували належної уваги з боку державних органів влади, основні зусилля яких були спрямовані на розвиток промисловості. Зусиль окремих дослідників кустарних промислів, які говорили про складнощі житлово- побутових умов гончарів, було вкрай недостатньо для поліпшення стану справ. У другій чверті ХХ століття умови життя та загальне економічне становище слобожанських гончарів суттєво змінилися, що було викликано розвитком кооперації, переходом на колективні форми господарювання в сільському господарстві, формуванням у суспільстві негативного ставлення до

домашнього гончарного виробництва, примусовим об'єднанням кустарів у гончарних артілях, появою значної кількості робочих місць на промислових підприємствах тощо. Слобожанське гончарство все помітніше набувало ознак виключно допоміжного домашнього заняття, а від 1950-х років воно неухильно вироджувалося й нині постає реліктовим явищем новітньої економіки й культури досліджуваного району.

Побутові умови життя та праці гончарів Слобідської України, відрізнялися від умов життя інших верств населення й зумовлювалися специфікою професійного заняття: наявністю на подвір'ї та в помешканні гончарної глини та інших матеріалів, що використовувалися в технологічному процесі, а також значної кількості виробів. Такі виробничі потреби створювали несприятливі для здоров'я членів гончарських родин умови проживання, адже переважна більшість майстрів до кінця 1910-х років не мала окремих приміщень для гончарювання. В 1920-х роках економічні та побутові умови їх життя дещо поліпшилися - відтоді гончарі все частіше переносили роботи, пов'язані з технологічним процесом у окремо об'їзані майстерні.

У другій чверті ХХ століття економічне та соціальне становище гончарів суттєво змінилося, що було пов'язано з розвитком промислової кооперації, переходом на колективні форми господарювання в сільському господарстві. Слобожанське гончарство все помітніше набувало ознак виключно допоміжного домашнього заняття, а від 1950-х років неухильно вироджувалося й нині постає реліктовим явищем новітньої економіки й культури досліджуваного району.

Література:

1. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. С. 156.
2. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году. С.40.
3. Местные промыслы населения Харьковской губернии. С.21.
4. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. С.44-47.
5. Пошивайло С. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. С. 162.
6. Селезнев В.И. Вказ. праця. С.316.
7. Одинцова С. Гончарство Ізюмщини. С.55-56.
8. Соколовський Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году. С.40.
9. Мордхелевич Н.И. Состояние здоровья гончаров Опошни// Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. - Полтава: полтавська окрінспектура охорони здоров'я, 1929.116 с.
10. Мордхелевич Н.И. Состояние здоровья гончаров Опошни. С.91
11. Хижняков В. Доклад губернской земской управы об ассигновании суммы, в размере до 1000 руб., на меры к улучшению в губернии производств гончарного, ткацкого и сапожного Черниговскому губернскому земскому собранию XXVII очередной сессии. 1891 год. Земский сборник Черниговской губернии. 1892.- № 1. Приложение. С. 1 -59.

12. Зарецкий И.А. Вказ. праця. С. 121.
13. Звіти про етнографічні експедиції до Харківської області в 2001 - 2008 роках // УКЖ. 2008. №1. С.34 - 40.
14. Кустарная промышленность, ее нужды и меры для их удовлетворения. -С.58.
15. Одинцова С. Гончарство Ізюмщини. С.55.
16. ДАХО. Ф.304. Оп.1. Од.зб.92. Арк.23.
17. Баталій Д.І. Історія Слобідської України. С.170.
18. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта: (Из этнографической экскурсии 1901 года по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). С. 17, 38.

Статья отправлена: 15.12.2022 г.

© Трубчанінов М.А.